
В КОНСПЕКТ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

ISSN 2072-8468

ИННОВАЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

<http://library.miu.by/journals!/item.iot.html>

Ленсу, Я.Ю. Традиційная беларуская кераміка / Я.Ю. Ленсу // Інновацыйныя адукацыйныя тэхналогіі. – 2012. – № 4 (32). – С. 71–74.

УДК 666.6

ТРАДЫЦЫЙНАЯ БЕЛАРУСКАЯ КЕРАМІКА

Ленсу Я.Ю.^a

^a кандыдат мастацтвазнаўства, дацэнт, загадчык кафедры тэорыі і гісторыі дызајну Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў

Анотацыя

У артыкуле разглядаюцца асаблівасці беларускага традыцыйнага ганчарства, гатункі ўжываемага для гэтага рамяства матэрыялу, тэхналогіі апрацоўкі гліны, інструментарый, які пры гэтым ўжываўся. Аналізуецца форма ганчарных вырабаў, асаблівасці і віды керамічнага посуду, які выраблялі беларускія народныя майстры. Вялікая ўвага надаецца формаўтварэнню беларускіх гліняных цацак.

Ключавыя словы: кераміка, гліна, ганчарства, ганчарны круг, горан, ганчарны посуд, паліва, гліняныя цацкі.

Вэб: <http://library.miu.by/journals!/item.iot/issue.32/article.11.html>

Паступіла ў рэдакцыю: 08.09.2012.

TRADITIONAL BELARUSIAN CERAMICS

Lensu Y.Y.^a

^a PhD in History of Arts, Associate Professor, head of the Department of Theory and History of Design of Belarusian State Academy of Arts

Abstract

The article deals with peculiarities of Belarusian traditional pottery as well as sorts of the material used for this handicraft, clay-processing technologies and tools that were used for the processing. Shape of the earthenware as well as peculiarities and types of ceramic ware made by Belarusian folk craftsmen are analyzed. Great attention is paid to shaping of Belarusian clay toys.

Keywords: ceramics, clay, pottery, potter's wheel, forge, earthenware, glaze, clay toys.

Web: <http://library.miu.by/journals!/item.iot/issue.32/article.11.html>

Received: 08.09.2012.

Ганчарства на тэрыторыі Беларусі стала развівацца яшчэ ў часы неаліту. Ужо ў IV—III тысячагоддзях да н. э. тут вырабляліся гліняныя гаршкі, вылепленыя ўручную. Паступова асартымент вырабаў пашыраўся: з'явіліся кубкі, міскі, пасудзіны ў форме амфар. У бронзавым веку (III тысячагоддзе — VI ст. да н.э.) колькасць разнавіднасцяў посуду яшчэ значна павялічылася. Актыўна развівалася ганчарства на беларускіх землях у часы Кіеўскай Русі. У X ст. майстрамі стаў выкарыстоўвацца ганчарны круг, што ўдасканаліла формы вырабаў і зрабіла іх асартымент яшчэ больш разнастайным. «Новая тэхніка, — адзначае даследчык гісторыі беларускага ганчарства С.А. Мілючэнкаў, — павялічыла прадукцыйнасць працы і садзейнічала больш шырокаму выкарыстанню пластычных уласцівасцей гліны. Тэхнічнае перааснашчэнне азначала пераход вырабу керамікі з рук жанчын да спецыялістаў-мужчын, пераход да рамеснай вытворчасці» [1, с. 53].

Беларускае народнае ганчарства да канца XIX — пачатку XX ст. захавала старажытную традыцыю стварэння гліняных вырабаў. У асноўным выраб ганчарнага посуду ў Беларусі засноўваўся на хатняй сямейнай

працы. Гліну для вырабаў бралі звычайна паблізу ад паселішчаў. Гатункаў гліны, якая залягала ў глебе Беларусі, было шмат, але не ўсе з іх можна было выкарыстоўваць для ганчарных работ. Наогул усе гліны можна было раздзяліць на дзве групы: высокапластычная (тлустая) і малапластычная (худая). Аднак ніводзін з гэтых відаў гліны ў чыстым выглядзе не мог паспяхова выкарыстоўвацца ганчарамі з-за іх фізічных якасцяў. Таму ў ганчарстве выкарыстоўвалі ці сярэднепластычныя гліны, ці масу з тлустай гліны з непластычнай дамешкай, у якасці якой ўжывалі перапалены і добра растоўчаны ці змолаты і прасеяны камень.

Сабраную ўвосені гліну, каб яна была прыдатнай для работы, вытрымлівалі на морозе. Пасля гэтага гліну трэба было падрыхтаваць, г.з. добра перамясіць, што рабілася ці нагамі, ці спецыяльнай доўбняй. Далей з падрыхтаванай гліны рабіліся невялікія камы, па памерах прыдатныя для вырабу адной посудзіны. Далейшая работа ажыццяўлялася ўжо на ганчарным крузе.

Канструкцыі ганчарных кругоў былі вельмі разнастайныя, але наогул па спосабу работы майстра з кругам можна выдзельці два іх асноўныя віды — гэта ручны і нажны ганчарныя кругі. Ручны круг самы старажытны, вядомы яшчэ з часоў Кіеўскай Русі. Канструкцыя яго ўключала драўляны дыск, які быў надзеты на вось, умацаваную ў цяжкую калоду, каб прыстасаванне было ўстойлівым. Часам ганчарныя кругі мелі два дыскі для большай прадукцыйнасці работы майстра.

У сярэднявеччы на Беларусі з'явіліся нажныя ганчарныя кругі, якія па сваёй канструкцыі былі больш дасканалымі, чым ручныя. Нажныя кругі падзяляліся на два тыпы: з рухомай і нерухомай воссю. Канструкцыя першага тыпу прадугледжвала два дыскі, злучаныя некалькімі вертыкальнымі стрыжнямі і надзетымі на вось, якая ўстаўлялася ці ў калоду, ці прама ў зямлю. Ганчар, седзячы перад ганчарным кругам, нагамі раскручваў ніжні дыск, які перадаваў рух верхняму. Пры гэтым рукі ганчара былі свабодныя для работы з глінай.

Нажны ганчарны круг з рухомай воссю, валодаючы значнай быстраходнасцю, быў найбольш дасканалым па канструкцыі. Ён меў верхні драўляны дыск невялікіх памераў і намнога большы ніжні махавік, якія мацаваліся на металічнай восі. Ніжні канец восі ўпіраўся ў спецыяльны падшыпнік, зроблены з каменя ці металу. Верхні ж канец восі пад малым дыскам прымацоўваўся кранштэйнам да ла-

вы, на якой сядзеў ганчар. Апошні круціў нагамі махавік, прыводзячы ў вярчэнне верхні дыск.

У XIX — XX ст.ст. у Беларусі ўжываліся два асноўныя метады фармавання посуду з гліны з дапамогай ганчарнага круга: ручная лепка і тачэнне. Пры ручной лепцы малыя пасудзіны ляпіліся пальцамі з кавалка гліны, а потым дапрацоўваліся на ручным ганчарным крузе. Калі трэба было вырабляць больш вялікія пасудзіны, то іх сценкі нарошчвалі кальцавым налепам, а потым таксама даводзілі на крузе.

Спосаб тачэння заключаўся ў выцягванні пасудзіны з камяка гліны на быстраходным крузе з рухомай воссю. Паверхню атрыманай пасудзіны апрацоўвалі спецыяльным драўляным нажом, адразалі яе ад круга драцяной зрэзкай і пакідалі прасушвацца.

Калі гліняны выраб падсушваўся, яго абпальвалі ў хатняй печы ці ў спецыяльным горне. Хатнія печы выкарыстоўваліся для абпальвання толькі ў тых раёнах, дзе ганчарства бытвала ў нязначных маштабах. Там жа ж, дзе яно развівалася інтэнсіўна, будавалі спецыяльныя круглыя ці чатырохвугольныя горны.

Круглыя горны рабіліся падалей ад жылля, у выкапанай яме, якая абносілася зрубам з бярэвён. Над топкай стваралася скляпенне, у якім меліся адтуліны для агню, камера ж абпальвання была з адкрытым верхам, праз які ў горан памяшчаўся посуд.

Чатырохвугольныя горны былі двух відаў: аднакамерныя і двухкамерныя. Аднакамерныя мала чым адрозніваліся ад звычайнай хатняй печы, і працэс абпальвання ў іх быў не вельмі дасканалым. Посуд у даным выпадку ставіўся на памост з дроў, калі ж дровы згаралі, ён асядаў на ніз горна і даволі часта трэскаўся. Двухкамерныя горны былі больш дасканалыя. Яны дзяліліся на закрытыя, якія будаваліся ўнутры ганчарных майстэрняў, і адкрытыя, якія ставілі ў аддаленні ад жылля. Посуд у чатырохвугольныя горны загрузаўся радамі на спецыяльнае перакрыцце: большы — зверху, а меншы — знізу. У такіх горан можна было змясціць да трох соцен адзінак вырабаў. Закладзены ў горан посуд закрывалі чарапкамі бракаваных вырабаў, а часам зверху яшчэ клалі металічны ліст. Абпальвалі посуд ў горне 10—14 гадзін.

На якасці фактуры і колеру ганчарнага посуду ўплывалі характар абпалу і спосаб апрацоўкі вырабаў. У Беларусі выкарыстоўваліся наступныя спосабы апрацоўкі глінянага посуду: абварванне, задымліванне і паліванне. Пры абварванні распаленыя ў печы ці ў горне пасудзіны

апускалі ў водны раствор жытняй мукі. Ад гэтага посуд рабіўся крэпкім, а на яго паверхні з'яўляліся чорна-карычневая плямы, за што ў народзе ён атрымаў назву рабога. Пры задымліванні посуд абпальваўся ў печы ці горне без доступу паветра, у выніку чаго, пад уздзеяннем хімічных рэакцый паміж вокісам вугляроду і солямі жалеза, ён набываў матава-чорныя ці сіняваты колер. Акрамя таго, ён таксама рабіўся больш моцным. Паліваннем апрацоўвалі посуд, які не ўжываўся для прыгатавання ежы ў печы. Для таго каб пакрыць посуд палівай, яго змазвалі дзэгцем і пасыпалі перапаленым парашком свінца ці аблівалі сценкі растварам парашку ў вадзе. Калі посуд пасля гэтага абпальвалі, слой, якім быў пакрыты выраб, плавіўся, і яго паверхня аказвалася пад бліскучым воданепранікальным пакрыццём.

Беларускія народныя майстры ганчарнай справы выраблялі посуд як для ўласнага хатняга ўжытку, так і на продаж. Асартымент вырабаў, якія стваралі ганчары, быў дастаткова шырокі. У адпаведнасці з функцыянальным прызначэннем яго можна падзяліць на некалькі груп: посуд для прыгатавання ежы, посуд для захоўвання, а таксама транспартавання прадуктаў і ежы, сталовы посуд. Найбольш пашыраным відам посуду для прыгатавання ежы былі гаршкі, якія выраблялі розных памераў. У сярэдніх па памерах гаршках гатавалі ежу для сям'і. У вялікіх, аб'ёмам да 10 л, варылі ежу для свайскай жывёлы, грэлі ваду, часам нават выварвалі бялізну. У маленькіх гаршочках гатавалі кашу, парылі малако, заварвалі лекавыя расліны. Невялікія гаршкі выкарыстоўвалі таксама для таго, каб насіць ежу на поле ў час сельскагаспадарчых работ. Для прыгатавання ежы служыла таксама латка, у якой смажылі яечню, бульбу, рыбу, мяса і інш. Для смажання ўжывалася і рынка, што ўяўляла сабой ёмістасць на трох ножках з вухам для драўлянай ручкі. Для розных гаспадарчых патрэб выкарыстоўваўся макацёр. Гэта была шурпатая ўнутры пасудзіна, у якой расціралі мак, яечныя жаўткі, сыр і іншыя прадукты, а таксама замешвалі цеста, выпякалі бабкі і г.д. Для выпякання бабак, а таксама пірагоў, кулічоў ужывалася і спецыяльная бабачніца: пасудзіна з вертыкальнымі ўмяцінамі па баках. Для прыгатавання хатняга масла ўжывалі бойку: ёмістасць з драўляным поршнем унутры. Каб захоўваць малако, выкарыстоўвалі гладыш (яшчэ ён называўся куўшын, збанок, гарлач ці стаўбун). Гэта была пасудзіна з пукатымі бакамі, звужаным горлам, без

ручкі. Для захоўвання іншых прадуктаў: варэння, мёду, тлушчу, смятаны існавала іншая пасудзіна — слоік. Ён уяўляў сабой ёмістасць з пукатымі ці прамымі бакамі і шырокім нізкім горлам. У слоіку таксама салілі капусту, агуркі, грыбы, мачылі яблыкі. Вельмі прыгожы па сваёй форме быў гляк, які меў шарападобнае тулава, вузкую кароткую шыю, дзюбку, а таксама адну ці часам дзве ручкі. Служыў ён для захавання і транспарціроўкі розных вадкасцяў. Цікавай пасудзінай быў спарыш: два, а часам тры і нават чатыры невялікія гаршкі, аб'яднаныя адзінай дугападобнай ручкай. Выкарыстоўваліся спарышы для дастаўкі ежы ў поле. Майстрамі вырабляліся розныя міскі: з прамым вертыкальным борцікам уверх, з прафіліраваным борцікам, без борціка ці з прыгнутым да сярэдзіны краем. Трэба назваць яшчэ збан. Гэта была пасудзіна з пукатымі бакамі і звужаным горлам, якая, у адрозненне ад гладыша, мела яшчэ ручку і носік-лейку. Выкарыстоўвалася для малака і іншых вадкасцей. Акрамя названага посуду, беларускія ганчары рабілі і такія рэчы, як рукамыкі, пайкі для курянт, вазоны, букетнікі і інш.

Дэкаратыўная кераміка ў Беларусі была не вельмі распаўсюджана. Калі ж гаварыць пра дэкаратыўнае аздабленне вырабаў беларускіх народных ганчароў, то найбольш пашыранымі тэхналогіямі тут былі гравіраванне і глянцаванне. Распіс ужываўся ў пераважнасці майстрамі мястэчак і гарадоў і распаўсюдзіўся толькі ў пачатку ХХ ст.

Асобым відам беларускай народнай керамікі быў выраб гліняных цацак. Вядомы даследчык беларускай народнай культуры Я.М. Сахута расказвае, што неяк яшчэ ў савецкі час убачыў ён на рынку ў Горках жанчыну, якая прадавала самаробныя гліняныя цацкі. Яна была з суседняй вёскі Дрыбін. «Зляпіла вось дзiesiąткі два цацак, вынесла дзеля цікавасці на рынак разам з парэчкамі — раскупілі ў момант! Толькі дзве засталіся», — расказвала яна сталічнаму госцю. Оданак, як гаворыць Я.М. Сахута, што гэта былі за цацкі! Невялічкія фігуркі піянераў з кніжкамі пад пахай, рукі ўскінуты ў піянерскім прывітанні. У фігурак алейнымі фарбамі была намалёвана сіне-зялёная форма, чырвоныя гальштукі, чарніламі падведзены вочы і бровы. Усё гэта выглядала вельмі наіўна, але не без шчырасці.

Я.М. Сахута пацікавіўся, чаму майстрыха для сваіх цацак абрала менавіта такія сюжеты. «Дык жа старое ужо адыходзіць, трэба сённяшняе паказваць», — як само сабой зразумелае патлумачыла жан-

чына свой выбар тэм для гліняных цацак. «А ці не змаглі б зляпіць так, як у Дрыбіне спрадведу ляпілі?», — пацікавіўся мастацтвазнаўца. «Чаму ж не магу. Але каму цяпер трэба такія цацкі?»

Усё ж Я.М. Сахута ўгаварыў жанчыну вырабіць калекцыю цацак «пастарому». Аказалася, што нічога агульнага з «піянескім атрадам» яны не маюць, затое вельмі падобныя на нейкія загадкавыя фігуркі ці то коней, ці то птушак, што трапляюцца ў старажытных курганах на Прыдняпроўі: чалавек сядзіць нібы на кані, але той — на дзвюх нагах, як птушка. Такія загадкавыя напаўптушкі-напаўконі ў глыбокай старажытнасці, напэўна, сімвалізавалі нейкія міфалагічныя істоты, якія былі звязаны з культам сонца. Майстрыха і сама не ведала, чаму цацкі маюць такі выгляд, проста вылепіла іх, як ляпіла яе маці і многія пакаленні майстроў ў глыбокай старажытнасці. «Такім чынам, — падкрэслівае Я.М. Сахута, — нітачка традыцыі праз многія стагоддзі амаль без змен дайшла да нашых дзён» [2, с. 2].

Сапраўды, вырабам цацак на беларускіх землях займаліся з даўніх пор. Але ў даўніну ў нашых продкаў цацкі прызначаліся ў асноўным не для дзіцячых гульняў, а мелі магічную, сімвалічную ролю, удзельнічалі ў рытуальных дзеяннях розных народных абрадаў. Традыцыйныя рытуальныя цацкі ў Беларусі вырабляліся з розных матэрыялаў: з гліны, дрэва, саломы, тканіны і г.д. Найбольш жа пашыранымі з даўніх часоў былі гліняныя цацкі. Сярод іх значнае месца займалі свістулькі. У старажытнасці цацкі-свістулькі з'яўляліся не проста забаўкамі — яны выконвалі пэўную рытуальную, ахоўную ролю. Лічылася, што свіст адганяе нячыстую сілу і розных злых духаў. Сімвалічнае значэнне мела і сама форма цацкі. Часцей за ўсё можна было сустрэць выявы коней і птушак. Конь здаўна лічыўся сімвалам шчасця, з'яўляючыся знакам сонца, святла. Сімвалам дамашняга цяпла, дабрабыту былі фігуркі птушак. Сярод гліняных цацак часта сустракаліся выявы вершніка, які лічыўся заступнікам працаўніка-земляроба. (Успомнім старадаўняга славянскага бога урадлівасці Ярылу ці яго хрысціянскага пераемніка Юрыя, які ўяўляўся людзмі

конным вершнікам.) Часам керамічныя цацкі выяўлялі і фігуркі мядзведзяў. Постаць гэтага зверга таксама не была выпадковай. Мядзведзь у старажытных беларусаў выступаў як татэм, дух-заступнік продка, родапачынальнік, а таксама як увасабленне сілы, боскай моцы. Усе названыя цацкі-вобразы павінны былі абараняць чалавека ад усякіх благіх сіл, дрэннага ўплыву.

Усе беларускія гліняныя цацкі мелі вельмі простую, немудрагелістую форму. Справа ў тым, што майстрам на рынку можна было прадаць простаму люду толькі танныя цацкі, а каб пры гэтым нешта зарабіць, трэба было ляпіць шмат і хутка. Таму прыходзілася адмаўляцца ад падрабязнасцей і дэталю ў форме фігурак. Аднак абагульненасць формы надавала гліняным цацкам пэўную перавагу — яны былі вельмі трывалыя, не разбіваліся нават пры падзенні на падлогу.

Асабліва славілася глінянымі цацкамі ў Беларусі вёска Харосіца на Навагрудчыне. Тут ствараліся дасканалыя па форме, вельмі выразныя па сваіх вобразах цацкі. Яны выяўлялі розныя дзіўныя фігуркі, напрыклад, вершнікаў, што літаральна зрасліся са сваімі коньмі, сабачак, у якіх замест галавы свісток, і інш.

Рабілі цацкі і ў іншых рэгіёнах Беларусі: у Ружанах, Міры, Крычаве, Бешанковічах, Ракаве. Цікава, што цацкі, якія былі створаны ў розных кутках краіны, мелі дзіўнае падабенства. Няма сумнення, што ўсе майстры прытрымліваліся адных і тых жа народных традыцый. Трэба сказаць, што нярэдка з гліны рабіліся цэлыя шматфігурныя кампазіцыі. На іх мы можам бачыць кавалераў, якія кураць цыгарэткі, паненак у пышных, доўгіх сукенках з пелярынамі, аборкамі і вялікімі гузікамі, цара з царыцай, што вязджаюць на прагулку, салдат у канфедэратках і г.д.

Такім чынам, як мы бачылі, ганчарства на Беларусі мела вельмі старажытныя традыцыі і развівалася ў адпаведнасці з сусветнымі тэндэнцыямі прагрэсу гэтага рамяства. Тым не менш, беларускія майстры стварылі адметныя тыпы ганчарных вырабаў, сярод якіх найбольш прыкметнымі з'яўляюцца посуд і гліняныя цацкі, традыцыя стварэння якіх захавалася да нашых дзён.

Літаратура / References

1. Милюченков, С.А. Белорусское народное гончарство / С.А. Милюченков. — Минск, 1984.
Milyuchenkov, S.A. Belorusskoye narodnoye goncharstvo / S.A. Milyuchenkov. — Minsk, 1984.
2. Сахута, Я. Беларуская народная цацка / Я. Сахута. — Минск, 1991.
Sakhuta, Y. Belaruskaya narodnaya tsatska / Y. Sakhuta. — Minsk, 1991.